

Kowalski, Tadeusz

Nauczyciele ziemi pułtuskiej w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939-1945) : część I

Rocznik Mazowiecki 15, 117-131

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tadeusz Kowalski

Nauczyciele ziemi pułtuskiej w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)

Część I

Wprowadzenie

Zasadniczym celem tej pracy są odpowiedzi na pytania, jaki był wkład pułtuskich nauczycieli w walce o wolność i niepodległość kraju w l. 1939–1945, oraz kim byli nauczyciele szkolnictwa publicznego powiatu pułtuskiego. Ilościowe ukazanie wkładu nauczycieli w walkę w kampanii wrześniowej i w czasie okupacji niemieckiej jest obecnie zadaniem jedynie częściowo wykonalnym z powodu braku odpowiedniej dokumentacji źródłowej i niedostatku literatury przedmiotu.

Ustalenie ram czasowych na lata 1939–1945, czyli na okres wojny i okupacji w Polsce, jest nie tyle zabiegiem techniczno-porządkującym, lecz przede wszystkim podstawowym odniesieniem do oceny i weryfikacji postaw patriotyczno-obywatelskich nauczycieli II Rzeczypospolitej w czasach pogardy oraz rzeczywistego zagrożenia i systematycznego burzenia bytu narodowego Polaków. Wiązka informacji z tego zakresu może być ze wszech miar świadectwem osiągnięć edukacyjnych polskiej szkoły, przydatnym w procesie patriotycznego wychowania młodej generacji nauczycielskiej w czasach współczesnych. Kreśląc obraz walk o niepodległość i wolność kraju oraz innych dokonań nauczycieli jako wyodrębnionej grupy społeczno-zawodowej, niezbędne stało się sięganie w okres międzywojenny, a częściowo – także w lata powojenne. Stąd też horyzont badawczy rysuje się znacznie poza lata wyznaczone tematem opracowania.

W podjętej problematyce historyczno-edukacyjnej przyjęto założenie, że przedmiotem zainteresowania będą te wszystkie osoby, które nawet przez krótki okres pełniły funkcję nauczyciela szkół publicznych na obszarze b. powiatu pułtuskiego. Rozszerzając pole widzenia o nauczycieli w oświacie w la-

tach powojennych pozwoli przybliżyć sylwetki wielu nauczycieli młodszej generacji, a równocześnie głębiej wniknąć w specyfikę i uwarunkowania ich działalności edukacyjnej. Globalna ocena merytorycznej wartości dokonała całej grupy nauczycieli została oparta na ustnych i pisemnych relacjach tzw. sędziów kompetentnych, relacjach zawartych w dostępnych materiałach źródłowych i opracowaniach oraz na wywiadach osobiście przeprowadzonych. Zestawienie niepełnej listy nazwisk nauczycieli i konfrontowanie w miarę wyczerpujących danych biograficznych zostało sporządzone na podstawie wykazów urzędowych, wspomnień, nekrologów i życiorysów zamieszczonych w prasie regionalnej oraz archiwalnych dokumentach i opublikowanych opracowaniach. Szczególną wartość poznawczą, choć fragmentaryczną i zbyt subiektywną, ma *Księga pamięci zmarłych, poległych i pomordowanych nauczycieli i nauczycielek powiatu pułtuskiego od 1918 roku*, prowadzona przez Pułtuski Oddział ZNP.

Spośród wykorzystanych opracowań historycznych, odznaczających się dużymi walorami merytorycznymi, na uwagę zasługują przede wszystkim następujące publikacje:

- Andrzej Sokolnicki, *Region pułtuski w latach okupacji hitlerowskiej*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. I, Warszawa 1968;
- Zygmunt Kiljan, *Tajne nauczania w powiecie pułtuskim w latach okupacji hitlerowskiej*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. II, Warszawa 1975;
- Józef Kazimierski, Ryszard Kołodziejczyk, Janusz Szczepański: *Dzieje miasta Pułtuska*, Warszawa–Pułtusk 1992;

Garść ważnych informacji biograficznych można również znaleźć w dwutomowym dziele *Wpisani w historię Pułtuska* pióra T. Kowalskiego, J. Młodyńskiego i J. Szczepańskiego (Pułtusk 2001, 2002).

W ostatnich latach II Rzeczypospolitej i w przededniu wybuchu II wojny światowej

Zróznicowany obraz szkolnictwa pułtuskiego w latach międzywojennych odzwierciedlał zróżnicowaną strukturę nauczycielstwa jako grupy społeczno-zawodowej. Nie miało to jednak żadnego wpływu na podjęcie zdecydowanego oporu przeciw najeźdźcy i kontynuowanie walki o wolność Ojczyzny w całym ciągu lat wojny i okupacji niemieckiej.

W r. szk. 1937/1938 na obszarze pow. pułtuskiego istniało 116 publicznych szkół powszechnych (w miastach – 8; w środowisku wiejskim – 106). Uczęszczało do nich 19 817 uczniów (w miastach – 6175). W dwóch prywatnych szkołach uczyło się 210 dzieci. W publicznych szkołach powszechnych było zatrudnionych ogółem 298 nauczycieli przedmiotów świeckich (w miastach – 95; na wsiach – 203). Powiat pułtuski pod tym względem wyprzedzał wiele powiatów woj. warszawskiego, np. powiaty: błoński (268 nauczycieli), ciechanowski (202), działowski (138), gostyniński (197), łowicki (269), makowski (178), mławski (251), płoński (201), przasnyski (170), sierpecki (208), rawski (256), skierniewicki

(200) i sochaczewski (206)¹. W roku poprzedzającym wybuch II wojny światowej w pow. pułtuskim pracowało ogółem 298 nauczycieli (w miastach – 95; na wsiach – 203). Przeważały liczebnie kobiety w wieku 25–39 lat. Nauczyciele szkolnictwa powszechnego legitymowali się przeważnie wykształceniem średnim pedagogicznym, zdobytym w Seminarjach Nauczycielskich w Pułtusk, Warszawie, Wymyślinie, Łowiczu, Zamościu i Płocku. W szkolnictwie średnim powiatu pułtuskiego zatrudnionych było 36 nauczycieli. Dominującą grupą stanowili profesorowie gimnazjów i liceów ogólnokształcących w Pułtusk oraz w Wyszku. Nieco odrębną grupę pedagogiczną tworzyli księża prefekci i inni nauczyciele religii.

Interesującą informacją o szkolnych przygotowaniach do ewentualnej obrony przed agresorem są wspomnienia Haliny Mierzejewskiej (Kluczkówny) i Danuty Teofilewicz (Pietrzakówny), pierwszych absolwentek Państwowego Liceum im. K. Potockiej w 1939 r.:

Kiedy powiało trwożą od mobilizacyjnych plakatów, kiedy zaczęły się w Pułtusk gorączkowe przygotowania urządzeń obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej, kiedy nocami zadźwięczały miarowo bruki od marszu pieszych i konnych, ciągnących do niemieckiej granicy b. Prus Wschodnich, Pani Dyrektor, tj. Wanda Roguska, zdecydowała zorganizować w Gimnazjum szpital dla rannych. Z pomocą gromadki swoich uczniów Gimnazjum Męskiego zebrała od ofiarnych mieszkańców sprzęt. Wszystko znów w idealnym porządku przygotowane – nie przydało się jednak, o ile wiadomo, polskim żołnierzom.²

W wojnie obronnej 1939 r., rozpoczętej agresją hitlerowską na Polskę, liczny udział wzięli zmobilizowani nauczyciele ziemi pułtuskiej, legitymujący się z reguły stopniami oficerów rezerwy. Ich szlak bojowy, bohaterski i tragiczny, najczęściej związany był ze szlakiem walki i klęski 13 pułku piechoty, stacjonującego w Pułtusk, jako że uprzednio ukończyli Szkołę Podchorążych Rezerwy przy 13 pp.

Oficerami rezerwy uczestniczącymi w kampanii wrześniowej 1939 r. w ramach struktury organizacyjnej 13 pp, walczącymi na polach pod Mławą, Gruduskiem, Opinogorą, a następnie w obronie twierdzy Modlin w rejonie Nowego Dworu Maz., Zakrocymia, Palmir oraz w Warszawie, byli m.in. następujący nauczyciele powiatu pułtuskiego:

- Stanisław Dąbrowski (1907–1992), nauczyciel polonista w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk;
- Stefan Kotarski (1902–1975), nauczyciel historii w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk, a następnie dyrektor Państwowego Gimnazjum i Liceum w Płońsku;
- Bronisław Gilejko, nauczyciel historii w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk;
- Jan Duszczyk (1882–1942), inspektor szkolny pow. pułtuskiego;

¹ *Statystyka szkolnictwa 1937/1938*, Seria C, z. 101, GUS, Warszawa 1938, s. 22.

² H. Mierzejewska (Kluczkówna), D. Teofilewicz (Pietrzakówna), *Z pułtuskich ostatnich dni sierpnia 1939 r.* „Gazeta Pułtуска” 1990 nr 5.

- Mieczysław Chrzanowski (1909–1940), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Zegrzu Północnym, poległ w okolicach Królewca;
- Henryk Gibez, nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej Męskiej im. św. Stanisława Kostki w Pułtusk;
- Stanisław Borzyński (1919–1998), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Gąsowie, późniejszy nauczyciel pułtuskiej Szkoły Ćwiczeń;
- Mieczysław Łabęda (1915–1999), nauczyciel szkół powszechnych w Załuskach i w Zaborowem, po wojnie kierownik Szkoły Podstawowej w Psarach;
- Jan Bóll (1896–1961), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej im. ks. Józefa Poniatowskiego w Pieścirogach Starych, a po wojnie nauczyciel Liceum Pedagogicznego w Pułtusk;
- Zygmunt Adam Zyblewski (1915–1944), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Zatorach;
- Czesław Karpiński (1900–1970), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Zatorach;
- Władysław Kaczmarczyk (1899–1978), nauczyciel pełniący obowiązki kierownika Publicznej Szkoły Powszechnej w Gnojnie, studiujący w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, po wojnie podinspektor szkolny;
- Waclaw Golański (1904–1947), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej im. Księcia Józefa Poniatowskiego w Pieścirogach Starych;
- Władysław Kocot (1900–2000), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Drążdżewie k. Krasnosielca;
- Wincenty Mossakowski (1899–1980), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Leszcydole Starym, w latach powojennych kierownik Pedagogicznej Biblioteki Powiatowej w Pułtusk;
- Henryk Leon Machnowski (1903–1969), nauczyciel szkół powszechnych w Niestępowie i Przewodowie, kapitan Wojska Polskiego, podinspektor szkolny;
- Waclaw Sokolnicki (1899–1982), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Winnicy i Nasielsku;
- Tadeusz Rutkowski (1905–1969), nauczyciel szkół powszechnych w Mieszkach, Błędostowie i Glinicach;
- Zygmunt Kęsicki (1903–1945), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Konopkach k. Ciechanowa, przebywający w Mieszkach;
- Konstanty Józef Jabłoński (1904–1989), oficer 13 pp, późniejszy nauczyciel Liceum Pedagogicznego w Pułtusk;
- Józef Szmytrowski (1905 po 1990), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Garnowie i Szyszkach, działacz ZNP;
- Tomasz Wyszogrodzki (1906–1984), inżynier rolnik, artylerzysta, po wojnie nauczyciel chemii w Liceum Ogólnokształcącym w Pułtusk;
- Marian Przychodzki (1902–1940), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Porządziu;
- Czesław Osiecki (1903–1953), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Winnicy;

- Jan Ruszkowski (1912–1979), radiomechanik w Państwowych Zakładach Radiomechanicznych w Warszawie, a po wojnie nauczyciel Zespołu Szkół Zawodowych nr 1 w Pułtusk;
- Henryk Garbowski, absolwent pułtuskiego Seminarium Nauczycielskiego, nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej nr 2 w Wyszku, po wojnie dyrektor Departamentu Szkolnictwa Ogólnokształcącego w resorcie oświaty;
- Antoni Kamiński, nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej nr 2 w Wyszku;
- Kolejowski, nauczyciel w Gimnazjum i Liceum Koedukacyjnym Tow. Szkolnictwa Średniego w Wyszku;

Ponadto w kampanii wrześniowej brali udział J. Heller i M. Przasnyski – nauczyciele z Nasielska, oraz M. Piórkowski – z Serocka, Aleksander Gajewski – z Obrytego i Stanisław Rakowski z Winnicy.

W obronie Warszawy we wrześniu 1939 r. walczyli również Eugeniusz Pyszynski (1906–1971), nauczyciel szkół publicznych w Halinowie, Sulejówku i Warszawie, a po wojnie ceniony Starosta Powiatowy w Pułtusk; Ignacy Wąsala (1892–1949), nauczyciel śpiewu i muzyki w Seminarium Nauczycielskim w Pułtusk, a następnie w Liceum Pedagogicznym w Łowiczu, oraz Zofia Błażewicz (1915–2000), nauczycielka szkół średnich w Pułtusk.

W zmaganiach wojennych w czasie kampanii wrześniowej zginęli m.in. nauczyciele:

- Henryk Gibes
- Stanisław Kosiński
- Jan Kurdziel
- Roman Słoniewski
- Mieczysław Chrzanowski
- Kolejowski.

We wrześniowych działaniach operacyjnych Wojska Polskiego, zlokalizowanych na innych obszarach Rzeczypospolitej, uczestniczyli m.in. następujący nauczyciele:

- Teodor Szymanowski (1912–1991), po wojnie nauczyciel Liceum Ogólnokształcącego im. Piotra Skargi w Pułtusk, jako oficer WP walczył pod Mławą i w obronie Warszawy;
- Jerzy Jaszczak (1903–1987), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Rząśniku, a po wojnie podinspektor szkolny i nauczyciel Szkoły Podstawowej nr 3 w Pułtusk;
- Roman Chomik (1914–1979), nauczyciel po wojnie pułtuskiego Liceum Pedagogicznego, walczył w ramach 19 pp Legionów na wschodnich obrzeżach Rzeczypospolitej;
- Antoni Gorczyński (1906–1978), oficer WP, a po wojnie nauczyciel przysposobienia wojskowego w Liceum Ogólnokształcącym im. Piotra Skargi w Pułtusk;
- Stefan Gadomski (ur. 1915), podoficer zawodowy WP, a po wojnie nauczyciel Liceum Pedagogicznego w Pułtusk 1939 r.

Przyjrzyjmy się bliżej zróżnicowanym sylwetkom trzech nauczycieli, stanowiących konkretyzację zbiorowego portretu obrońców Ojczyzny we wrześniu 1939 r.

Wacław Sokolnicki (1899–1982) całe swoje życie zawodowe związał ze szkolnictwem powiatu pułtuskiego. Po ukończeniu warszawskiego Seminarium Nauczycielskiego im. Stanisława Konarskiego, w którym walczył jako członek Polskiej Organizacji Wojskowej przeciwko zaborcom w 1919 r., rozpoczął pracę nauczycielską w Morgach, a następnie pracował w Nasielsku. W l. 1925–1939 był kierownikiem Publicznej Szkoły Powszechnej w Winnicy. Jako oficer rezerwy 13 pp brał udział w kampanii wrześniowej, w bitwach pod Mławą i Gruduskim, a następnie w obronie Modlina. 13 września 1939 r. został ranny i przewieziony do szpitala w Warszawie. Po kapitulacji stolicy jako jeńiec wojenny trafił do oflagu w Woldenbergu, gdzie przebywał do końca wojny.

Jerzy Jaszczak (1903–1987), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Rząśniku, w kampanii wrześniowej walczył w ramach Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie” pod dowództwem gen. Franciszka Kleeberga. Po rozwiązaniu tej formacji wojskowej 6 października 1939 r. dostał się do niewoli niemieckiej. W niezwykle ciężkich warunkach obozowych podtrzymywał współtowarzyszy na duchu wierząc, że wojna wciąż trwa i wojska polskie walczą na wszystkich frontach świata.

Antoni Gorczyński (1906–1978) w okresie powojennym był nauczycielem przysposobienia obronnego i kierownikiem internatu Liceum Ogólnokształcącego w Pułtusk; przed wojną zaś – oficerem Wojska Polskiego, po ukończeniu w 1930 r. Szkoły Podchorążych Zawodowych Kawalerii w Grudziądzu i szeregu kursów wojskowych. W czasie kampanii wrześniowej jako rotmistrz dowodził szwadronem kawalerii, ochraniając dowództwo Mazowieckiej Brygady Kawalerii. Po wykonaniu zadania i rozpuszczeniu swego pododdziału 5 października 1939 r. ukrywał się na terenie powiatu ciechanowskiego, lecz już 3 listopada 1939 r. został schwytany przez niemiecką żandarmerię polową i odesłany do obozu jeńców wojennych w Prenzlau Neubrandenburg, a następnie do Gross-Born Sandborstel; tu 2 maja 1945 r. został wyzwolony przez wojska kanadyjskie.

Następstwem bohaterskich, lecz tragicznych dni wrześniowych i honorowej kapitulacji stała się dla przeważającej części oficerów i podoficerów zawodowych niewola w obozach jenieckich. Pułtuscycy oficerowie rezerwy, wywodzący się z nauczycielskiej grupy zawodowej, zostali przewiezieni najpierw do obozu przejściowego w Działdowie, wcielonego już do Rzeszy (Soldau), a stąd do różnych oflagów rozsianych na rozległym terytorium hitlerowskich Niemiec. Miejscem niewolniczego dla nich pobytu stały się m.in. oflagi w Prenzlau, Woldenbergu, Murnau, Neubrandenburg, Laufen, Dössel, Hohenstein. W niemieckich oflagach internowani byli m.in. pułtuscycy nauczyciele:

- Jan Bóll
- Stanisław Borzyński
- Aleksander Gajewski
- Henryk Garbowski
- Bronisław Gilejko
- Antoni Gorczyński

- Konstanty Jabłoński
- Jerzy Jaszczak
- Antoni Kamiński
- Czesław Karpiński
- Stefan Kotarski
- Henryk Machnowski
- Wiktor Karniszewski
- Czesław Osiecki
- M. Piórkowski
- Eugeniusz Pyszyński
- Waclaw Sokolnicki
- Józef Szmytrowski
- Tomasz Wyszogrodzki.

Pobyt w oflagach przeznaczyli na podtrzymywanie wiary w odrodzenie kultury narodowej, dokształcanie się i propagowanie wartości edukacyjnych wśród uwięzionych żołnierzy.

Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939 r. spowodowała, iż na zagrabionym terytorium polskim znalazła się część korpusu oficerskiego 13 pp oraz innych pododdziałów. Znane powszechnie akta barbarzyńskiej przemocy wobec polskich oficerów pozbawionych statusu jeńców wojennych nie ominęły także wojskowych rekrutujących się z szeregów pułtuskiego nauczycielstwa. W Katyniu zostali zamordowani przez oprawców z NKWD m.in. nauczyciele, oficerowie rezerwy:

1. Lucjan Borowiec (1904–1940), ur. 11 września 1904 r. w Pniewie jako syn Józefa. Po ukończeniu Seminarium Nauczycielskiego od 1926 r. pracował w Publicznej Szkole Powszechnej Męskiej nr 1, potem w 7-klasowej Publicznej Szkole Powszechnej nr 3, przeznaczonej dla dzieci żydowskich. W 1939 r. jako oficer rezerwy został powołany do 13 pp. Walczył ze swym pułkiem pod Mławą i Modlinem, a po kapitulacji twierdzy Modlin dostał się do niewoli radzieckiej.
2. Stefan Żbikowski (1901–1940), ur. 24 lutego 1901 r. w Winnicy jako syn Jana. W l. 1923–1939 był nauczycielem Publicznej Szkoły Powszechnej w Nasielsku. Jako oficer rezerwy brał udział w kampanii wrześniowej, a po klęsce dostał się do niewoli radzieckiej.
3. Antoni Bąkowski (1903–1940), ur. 17 stycznia 1903 r. jako syn Jana. W l. 1934–1939 sprawował funkcję kierownika Publicznej Szkoły Powszechnej w Obrytem. Jako oficer rezerwy 13 pp uczestniczył w kampanii wrześniowej. Dostał się do niewoli radzieckiej.
4. Władysław Piotrowski (1908–1940), najprawdopodobniej nauczyciel Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Pułtusku, kierownik 30 Mazowieckiej Drużyny Harcerskiej im. Zawiszy Czarnego w Wyszku, oficer rezerwy uczestniczący w kampanii wrześniowej, a po kapitulacji – wzięty do niewoli radzieckiej i zamordowany w Katyniu.

5. Marian Przychodzki (1902–1940), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Porządziu, w lipcu 1939 r. jako oficer rezerwy został zmobilizowany do 13 pp w Pułtusku. W walkach wrześniowych wraz ze swym pułkiem bronił twierdzy Modlin. Po klęsce pod osłoną nocy dotarł do swego domu, by pożegnać się z najbliższą rodziną. Spędził z rodziną jedną noc i niepomny na prośby żony Janiny, nauczycielki, wsiadł na rower, by dogonić swój oddział. Po dokonaniu segregacji żołnierzy i oficerów znalazł się w niewoli Armii Radzieckiej. Osadzono go w obozie w Kozielsku, a zamordowano w Katyniu.

Z ziemią pułtuską związane były silnymi więzami także Leon Zakrzewski (1907–1940), nauczyciel Męskiego Gimnazjum i Liceum im. J. Piłsudskiego w Białymstoku, mąż absolwentki pułtuskiego Gimnazjum Żeńskiego im. K. Potockiej, także nauczycielki, Łucji Zakrzewskiej. Jako oficer rezerwy walcząc na wschodnich obszarach Polski został aresztowany i uwięziony w obozie w Kozielsku, a następnie zamordowany w Katyniu.

Już w czasie wrześniowych działań wojennych poważnie uległy zniszczeniu wszystkie obiekty szkolne, znajdujące się w miastach ziemi pułtuskiej. Gmach Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusku był kilkakrotnie bombardowany i ostrzeliwany skoncentrowanym ogniem artylerii i broni maszynowej oddziałów niemieckich. Ratowaniem palących się pomieszczeń zajęły się rodziny woźnych M. Jarząbka, S. Lelenia i S. Sadowskiego oraz dyrektor S. Karaskiewicz. Wkrótce gmach szkolny został zajęty przez niemiecką kolumnę zmotoryzowaną, która następnie rabowała, niszczyła i paliła wyposażenie gimnazjum. Poszedł na makulaturę cenny księgozbiór, rozslawiony starodrukami XVII- i XVIII-wiecznymi. Dzięki ofiarności i poświęceniu sekretarki szkoły, Marty Guzowskiej ocalała część woluminów. W gmachu gimnazjum ulokowała się jednostka żandarmerii hitlerowskiej. Równocześnie umieszczono w nim szkołę dla Hitlerjugend.

Na terenie rejencji ciechanowskiej, podobnie jak i na innych ziemiach przyłączonych do Rzeszy, zlikwidowano wszystkie polskie szkoły. W ocalałych budynkach urządzano szkoły niemieckie albo biura i magazyny wojskowe. Zastanawiające, że okupant niemiecki, głośno nazywający siebie kulturalnym narodem, niszczył bezcenne polskie zbiory biblioteczne, aparaturę, pomoce naukowe i dokumentację szkolną, wyposażenie sal wykładowych i pracowni.

Eksterminacyjna polityka okupanta

Tragiczny okres okupacji hitlerowskiej na ziemiach powiatu pułtuskiego rozpoczął się 7 września 1939 r., kiedy – po wycofaniu się walczących oddziałów Wojska Polskiego na lewy brzeg Narwi po silnym natarciu piechoty niemieckiej, wspartej atakami artylerii przeciwpancernej – oddziały Wehrmachtu wkroczyły do Pułtuska. Okupacja trwała do 16 stycznia 1945 r. (tj. do dnia poprzedzającego brawurowe opanowanie miasta przez oddziały 65 Armii Radzieckiej, dowodzonej przez gen. Pawła Iwanowicza Batowa w ramach II frontu białoruskiego). Eksterminacyjna polityka okupanta hitlerowskiego wobec narodu polskiego rozpoczęła się już w pierwszych dniach wojny i zajęcia ziem polskich. Formalną

podstawą i prawnym umocnieniem tej polityki były znamienne dekrety Hitlera, odnoszące się do okupowanego polskiego terytorium, a mianowicie: 1) dekret z 8 września 1939 r. o wcieleniu zachodnich ziem polskich do Rzeszy Niemieckiej; 2) dekret z 7 października 1939 r. o umocnieniu niemieczyzny i powołaniu na komisarza Rzeszy do spraw umocnienia niemieczyzny Reichsführera SS Heinricha Himmlera; 3) dekret z 12 października 1939 r. o administracji okupowanych obszarów polskich, ustanawiający generalnego gubernatora, Hansa Franka, dla ziem zajętych przez wojska niemieckie, a niewcielonych do Rzeszy.

Utworzenie tzw. rejencji ciechanowskiej (Regierungsbereich Zichenau) – jako części składowej prowincji Prusy Wschodnie, zarządzanej przez Ericha Kocho – spowodowało, że Pułtusk (o zmienionej nazwie Ostenburg, czyli Wschodni Gród) i powiat pułtuski znalazły się w obrębie tej jednostki administracyjnej. Na czele rejencji ciechanowskiej (składającej się z 10 powiatów Północnego Mazowsza) stał prezydent Herman Bethke, a następnie Paul Dargiel. Większość obszaru powiatu pułtuskiego została włączona do III Rzeszy. Natomiast miasto Wyszaków i sąsiadujące z nim gminy wiejskie (Wyszaków i Somianka) znalazły się w obrębie Generalnej Guberni. Polityka okupanta wobec Polaków na tych dwóch sztucznie wytworzonych rejonach administracyjnych była nieco odmienna, szczególnie w odniesieniu do spraw edukacyjnych. Na starostę (Landrata) powiatu pułtuskiego wyznaczono zaufanego pruskiego urzędnika zdolnego do realizacji zbrodniczych planów wobec polskich obywateli i kultury polskiej. Landraci na ziemiach wcielonych do Rzeszy otrzymali specjalne pełnomocnictwa według wzoru pruskiego. Pełnili także funkcję Kreisleiterów, czyli powiatowych przywódców politycznych NSDAP. Zgodnie z tezą Hitlera, iż „żaden naród nie żyje dłużej niż dokument jego kultury”, aparat okupacyjny wyposażony w skrupulatnie opracowane instrukcje, przystąpił do realizacji programu zniszczenia kultury polskiej.

Skrupulatny badacz czasów okupacji hitlerowskiej, Józef Kazimierski, wywodził generalny wniosek, iż dla Niemców ludność kurpiowska stanowiła największe zagrożenie. Na terenie rejencji ciechanowskiej najbardziej okrutny terror panował w powiecie pułtuskim – 24 000 zamordowanych i 11 000 wysiedlonych³.

Zasadniczą rolę w germanizacji miało odegrać osiedlenie się na ziemiach polskich Niemców przy równoczesnej ewakuacji Polaków na obszar Generalnej Guberni i wywózce na tereny Rzeszy. Na ziemi pułtuskiej była relatywnie wysoka liczba kolonistów niemieckich, osiadłych w XIX i na początku XX wieku. W 1931 r. było ich tutaj 1439, co stanowiło 1,2% mieszkańców powiatu pułtuskiego. Największe ich skupiska znajdowały się w Pułtusku, Wyszakowie, Nasielsku i nadnarwiańskich wioskach. Oczywiście w kilku innych powiatach woj. warszawskiego koloniści niemieccy stanowili większą grupę eksterytorialną, np. w powiecie ciechanowskim (1 882 osób – 2,4% mieszkańców), gostynińskim

³ J. Kazimierski, *Straty biologiczne i materialne na obszarze obecnego województwa ostrołęckiego w latach II wojny światowej*, „Rocznik Mazowiecki”, Warszawa 1998, t. X, s. 84.

(7532 – 9,2%), płońskim (3945 – 3,1%), płońskim (1486 – 1,8%), sierpeckim (2418 – 2,9%), skierniewickim (942 – 1,8%) oraz sochaczewskim (4834 – 6,4%)⁴. Dzieci i młodzież narodowości niemieckiej miały zapewnioną edukację na poziomie podstawowym i średnim zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem i nieskrępowaną możliwość pielęgnowania swego języka i kultury niemieckiej. W 1942 r. liczba Niemców wzrosła do 4457, w tym – do 2069 tzw. Reichsdeutsche i 320 Niemców litewskich.

W nowej ponurej rzeczywistości, kształtowanej prawami zwycięskiego okupanta, niebezpieczni dla polskiej społeczności byli także dawni Niemcy, zwani Volksdeutchami. Na terenie powiatu pułtuskiego (np. w Chmielewie, Wincentowie, Dębinkach, Konarach) przed wojną tubylczych Niemców było ok. 2000. Obecnie zasilali oni szeregi policji niemieckiej, żandarmerii i administracji państwowej. Służyli władzy okupacyjnej w sporządzaniu list proskrypcyjnych Polaków, według których dokonywano aresztowań i innych form prześladowań. W 1942 r. liczba ich wynosiła 2069. Większą liczbę Volksdeutchów na obszarze Północnego Mazowsza włączonego do Prus Wschodnich zanotowano: w płońskim – 9541; płońskim – 8267; sierpeckim – 7712; ciechanowskim – 2889⁵.

W Pułtusku, podobnie jak i w innych miejscowościach włączonych do Rzeszy i znajdujących się w granicach rejencji ciechanowskiej (Regierungbezirk Zichenau), zamknięto wszystkie polskie szkoły i inne placówki edukacyjne. Natomiast w części powiatu pułtuskiego, znajdującej się w ramach tzw. Generalnej Guberni, mogły funkcjonować polskie szkoły tzw. kadłubowe, tj. okrojone z programów nauczania historii, geografii i literatury narodowej. Nikłe nadzieje na wznowienie zajęć szkolnych umocniło zorganizowane przez władze okupacyjne zebranie nauczycieli 2 października 1939 r. na pułtuskim Zamku. O tym zdarzeniu Irena Kurowska napisała w swoich wspomnieniach:

W początkach października 1939 r. zwołują nauczycieli z miasta i powiatu na Zamek w celu rzekomego wznowienia szkolnictwa na tych ziemiach. Zamek przed wojną był siedzibą Starostwa, wówczas mieścił się tam urząd Landrata. Nauczyciele byli bezrobotni, więc część ich stawiała się, poszłam i ja, a dla kurażu zabrałam swego męża, choć nie był nauczycielem. W dużej sali na piętrze, po lewej stronie bramy zebrani byli już nauczyciele, ale na ogół w niewielkiej liczbie. Na sali zjawił się Niemiec w mundurze i tłumaczem i zaczął coś mówić o otwarciu szkół, ale nic konkretnego nie powiedział i zniknął. Ukazał się potem drugi młody Niemiec w mundurze, był to Landrat, rozejrzał się po sali uważnie – nauczycieli więcej nie przybyło – i zniknął. Zostaliśmy sami, czekamy na jakąś decyzję, wreszcie wychodzi Niemiec z tłumaczem i mówi, że za mało nas przybyło, nie mogą podjąć żadnej decyzji i oznajmił, że zebranie będzie jeszcze raz zwołane. Poleciał zawiadomić tych, co w tym dniu byli nieobecni, i zachęcał, żeby na drugie zebranie wszyscy przybyli. Odeszliśmy. W drodze powrotnej podszedł do nas nauczyciel Wacław Kossakiewicz i powiedział, że zabrał ze sobą ręcznik i mydło, bo nie był pewny, czy wrócimy. Były to początki okupacji dopiero, nikt z nas nie orientował się, do czego hitlerowcy są zdolni i co nam groziło. Szczęśliwie uniknęliśmy aresztowania i wywiezienia w nieznane. Wkrótce

⁴ L. Ręgorowicz, *Niemcy w woj. warszawskim*, „Strażnica Zachodnia” 1937 nr 4, s. 417.

⁵ B. Górczyńska-Przybyłowicz, *Życie gospodarczo-społeczne na ziemiach polskich włączonych do Prus Wschodnich*, Ciechanów 1989, s. 49.

po naszym zebraniu doszły do nas wieści, że z Ciechanowa wywieźli hitlerowcy kilkadziesiąt osób – nauczycieli – i ślad po nich zaginął. Przed 11 listopada 1939 r. Niemcy aresztowali kilkunastu obywateli miasta, służyli jako zakładnicy. Zamykali ich w miejscowym więzieniu. W razie jakichś ekscesów ze strony Polaków w dniu Święta Niepodległości mieli być straceni. W dniu tym do żadnych zaburzeń nie doszło, więc zakładnicy zostali po paru dniach wypuszczeni na wolność. Wśród nich znajdowali się ks. prałat Józef Michnikowski, ks. prefekt Józef Średziński, inspektor szkolny Władysław Bartosz i inni.⁶

W myśl wytycznych generalnego gubernatora, Hansa Franka, „Polakom należy pozostawić tylko takie możliwości kształcenia się, które pokażą im beznadziejność ich położenia narodowego”⁷.

W okresie międzywojennym dzieci wyznania mojżeszowego uczęszczały do 7-klasowej Publicznej Szkoły Powszechnej nr 3, zlokalizowanej przy ul. R. Traugutta (w budynku obecnie już nieistniejącym). Kierował nią wybitny pedagog i organizator, Jan Zygmunt Zybiewski, a pracowało w niej zazwyczaj 13 nauczycieli (żydów i katolików). Ze wszystkimi nauczycielami tej szkoły, bez względu na ich wyznanie, okupant obszedł się bezlitośnie.

Już 7 września 1939 r. żołnierze Wehrmachtu po wkroczeniu do Pułtuszka przeprowadzili rewizje w mieszkaniach żydowskich, a 11 września wypędzili pierwszą 300-osobową grupę Żydów. I tak zaczęła się gehenna okupacyjna pułtuskich Żydów. Ostatnią grupę ludności żydowskiej wypędzono z Pułtuszka 22 września 1939 r. podczas święta Sukkot. Z wysiedleniem łączyły się przejawy znęcania się, maltretowania i masakrowania.

Akcja eksterminacyjna wśród nauczycieli, pracowników nauki i działaczy oświatowo-kulturalnych jako najbardziej niebezpiecznego elementu dla założeń germanizacyjnych zmierzała do spowodowania na ziemiach polskich „intelektualnej pustyni”.

Masowa ewakuacja i ucieczki przed prześladowaniami

Znanym rysem polityki eksterminacyjnej okupanta stała się masowa ewakuacja ludności polskiej bądź to do Generalnego Gubernatorstwa, bądź w głąb Rzeszy Niemieckiej. Już późną jesienią 1939 r. i wczesną zimą 1940 r. okupant wysiedlił znaczną część mieszkańców Pułtuszka i powiatu pułtuskiego. Masowe przesiedlenia społeczności polskiej nastąpiły 4 grudnia 1940 r. Wywłaszczonych i wysiedlonych kierowano do obozu przejściowego w Działdowie, a następnie do południowych rejonów Generalnej Guberni lub do obozów przymusowej pracy. Poza Pułtuskiem i innymi miejscami stałego zamieszkania znalazła się niemała grupa nauczycieli wysiedlonych bądź ratujących się ucieczką przed hitlerowskim terrorem. Wymienimy jedynie część z nich.

1. Stanisław Biernacki (1906–2000), ceniony nauczyciel matematyki w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi, a po wojnie pierwszy dy-

⁶ I. Lachowska-Kurowska, *W szponach nadludzi*, cz. I (mps w Oddziale Archiwum Państwowego w Pułtusku) s. 6-7.

⁷ K. Morawski, W. Głębocki, *Oświata polska 1939–1945*, Warszawa 1973, s. 9.

- rektor tej zasłużonej szkoły średniej, wysiedlony do niemieckiego obozu pracy, skąd uciekł i przebywał we wsi Pańki (pow. Maków Maz.);
2. Gabriela Biernacka, nauczycielka prac ręcznych i rysunku w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. K. Potockiej, przebywała w Wyszkowie;
 3. Józef Brzuchacz (1888–1949), nauczyciel łaciny w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. K. Potockiej, po ucieczce z obozu w Działdowie przebywał na wsiach w okolicach Suwina;
 4. Leon Butrymowicz (1883–1948), wybitny dyrektor Państwowego Seminarium Nauczycielskiego, przebywał w Krasnymstawie (woj. lubelskie);
 5. Stanisław Dąbrowski (1907–1992), wybitny polonista w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi, komendant Obwodu AK, w 1943 r. w obawie przed prześladowaniami opuścił Pułtusk i przebywał w Warszawie;
 6. Klara Dąbrowska (1907–1998), polonistka w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. K. Potockiej, łączniczka AK, w 1943 r. w obawie przed dekonspiracją i prześladowaniami wraz z mężem opuściła Pułtusk i zamieszkała w Warszawie;
 7. Włodzimierz Fiszer (1885–1958), znakomity poliglota, nauczyciel języków obcych w Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi, wywieziony do obozu pracy na Pomorzu, skąd uciekł i błąkał się po różnych miejscowościach GG;
 8. Maria Fiszerowa (1892–1965), bibliotekarka i nauczycielka języka rosyjskiego w Państwowym Gimnazjum i Liceum K. Potockiej, ewakuowana wraz z mężem do obozu pracy na Pomorzu, następnie prowadziła żywot tułaczy po kilku miejscowościach GG;
 9. Stanisław Karaskiewicz (1885–1940), długoletni i zasłużony dyrektor Państwowego Gimnazjum i Liceum Piotra Skargi, ewakuowany do Płaszowa (k. Krakowa);
 10. Stanisław Kluczek (1892–1977), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1 im. św. St. Kostki w Pułtusku, w obawie przed aresztowaniem w 1940 r. opuścił Pułtusk i przebywał w okolicach Warszawy;
 11. Jadwiga Kozubowska (1878–1963), wzorowa nauczycielka Preparandy i Szkoły Ćwiczeń, ewakuowana do Warszawy;
 12. Czesław Krzykowski (1881–1944), nauczyciel biologii i chemii w obu pułtuskich gimnazjach, ewakuowany na Kielecczyznę, skąd przeniósł się do Warszawy;
 13. Anna Krzykowska (1896–1964), utalentowana nauczycielka języka francuskiego i rosyjskiego w Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi, ewakuowana z rodziną na Kielecczyznę, skąd przeniosła się do Warszawy;
 14. Olga Łukaszewiczowa (1892–1960), doskonała nauczycielka języka francuskiego w obu pułtuskich gimnazjach, po ewakuacji znalazła się w Zdunach (k. Łowicza);
 15. Bronisław Sielużycki (1886–1962), nauczyciel fizyki i matematyki w obu pułtuskich gimnazjach, po opuszczeniu Pułtuska ukrywał się w Siedlcach i na innych wschodnich obszarach okupowanej Rzeczypospolitej;
 16. Aleksander Świerczewski (1855–1942), długoletni nauczyciel szkół pułtuskich, ewakuowany do Nowego Sącza;

17. Antoni Taładzewicz (1874–1944), emerytowany kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1 w Pułtusk, wiceburmistrz, ewakuowany z miasta;
18. Łucja Zakrzewska (1907–2000), nauczycielka historii w Państwowym Gimnazjum Żeńskim w Białymstoku, po agresji Związku Radzieckiego na Polskę przebywała w okupowanej Warszawie i rodzinnej wsi w Obrębie (pow. pułtuski), skąd jesienią 1944 r. podczas transportu na roboty przymusowe do Prus udało się jej zbiec.

Nieco odmiennie ukształtowała się sytuacja okupacyjna Wandy Roguskiej (1885–1965), dyrektorki Państwowego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego im. K. Potockiej. Okupant pozwolił jej prowadzić sklepik z artykułami żywnościowymi. Roguska wysyłała paczki żywnościowe swym nauczycielom do obozu koncentracyjnego w Ravensbrück i pomagała materialnie innym rodzinom nauczycielskim. W sierpniu 1944 r. została ewakuowana do Generalnej Guberni. Spośród nauczycieli szkół Serocka, ukrywających się przed okupantem w różnych miejscowościach ziemi pułtuskiej wypada wymienić przynajmniej dwie nauczycielki chlubnie wpisane w dzieje edukacji pułtuskiej: Helenę Sokolnicką (1901–1974) i Helenę Kunegundę Zakrzewską (1895–1972). Wobec ewentualnych prześladowań przez okupanta do opuszczenia Nasielska, miejsca dotychczasowej pracy nauczycielskiej, zostali zmuszeni m.in. Joanna Grabowiecka, H. Krążkówna, Maria Mackiewiczówna, siostry Czesława, Maria i Janina Miłaneczówny oraz Helena Targońska, Stefan Nowakowski i Bolesław Ufnal.

Gehennę okupacyjną i terror hitlerowskiego agresora przeżyli dwaj księża, znakomici i ulubieni przez młodzież prefekci pułtuskich szkół średnich Mieczysław Litwiński i Jan Wosiński.

Ks. Mieczysław Litwiński (1897–1975), od 1928 r. prefekt Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Pułtusk i pułtuskich szkół podstawowych, pierwsze miesiące wojny i okupacji spędził w Pułtusk. W 1940 r. aresztowany przez gestapo i więziony przez okres 6 tygodni, przeżył jednak koszmar okupacji. W 1975 r. zmarł jako proboszcz parafii w Krasnosielcu.

Ks. Jan Wosiński (1914–1998), późniejszy biskup płocki, wieloletni profesor i ojciec duchowny Seminarium Duchownego w Płocku, od sierpnia 1939 r. pracował jako wikariusz w Pułtusk. Zagrożony aresztowaniem 6 marca 1942 r. wyjechał do Generalnego Gubernatorstwa. Okres okupacji spędził przeważnie w Warszawie. Po klęsce Powstania Warszawskiego został ewakuowany do Zakopanego, stąd 9 lutego 1945 r. powrócił do Pułtusk. Jesienią 1945 r. został mianowany kapelanem Hufca ZHP. Prefektem Państwowego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego im. K. Potockiej był do sierpnia 1948 r. W następnych latach pełniąc wiele ważnych funkcji kościelnych, łącznie ze stanowiskiem biskupa pomocniczego Diecezji Płockiej, chętnie odwiedzał Pułtusk i odprawiał msze św. w szkolnym kościele.

Roboty przymusowe i wymuszana praca fizyczna

Nauczyciele publicznych szkół powszechnych, ze względu na swój poziom wykształcenia i postawę patriotyczną, dla okupanta stanowili element szczegól-

niebezpieczny. Stąd też albo zostali wysiedleni, albo zatrudnieni na stanowiskach robotników pod czujnym okiem władz hitlerowskich. Część z nich została wywieziona na roboty przymusowe do Prus. Na robotach przymusowych na terenie Rzeszy, a zwłaszcza Prus Wschodnich, przebywali m.in. ówcześni i przyszli nauczyciele pułtuscy:

1. Leokadia Kołakowska (1905–1988), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Płocochowie, wywieziona wraz z całą rodziną w 1944 r. do Niemiec;
2. Józefa Krośnicka (Kołakowska) ur. w 1914 r., nauczycielka na stażu w Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi, wywieziona w 1944 r. do Niemiec, gdzie po zakończeniu wojny zorganizowała w Lubece szkołę dla polskich dzieci. Swoje przeżycia i wojenne doświadczenia przedstawiła w książce *Z czasów przełomu 1944–1945*;
3. Jan Ruszkowski (1912–1979), robotnik w Zakładach Radiomechanicznych w Warszawie, w 1944 r. został wywieziony do Niemiec, po wojnie nauczał w szkołach zawodowych w Pułtusk;
4. Jan Maciej Kapacki (1922–1981), przez całą okupację był na robotach przymusowych w Rzeszy, w okresie powojennym nauczał w Szkole Podstawowej w Psarach, a następnie pełnił funkcję kierownika Szkoły Podstawowej w Przewodowie;
5. Władysław Stępniewski (1922–1988), skazany na roboty przymusowe w okolicach Kląjpedy przy kopaniu torfu, w okresie powojennym nauczał w Sokołowie i Moszynie oraz był kierownikiem Szkoły Podstawowej w Przemiarowie;
6. Andrzej Piotrowski (1925–1987), robotnik budowlany melioracyjny, w 1942 r. został wywieziony na roboty przymusowe do Niemiec, gdzie pracował na budowie i w koksowni; w l. powojennych był nauczycielem wychowania fizycznego i kierownikiem internatu w Zespole Szkół Zawodowych w Pułtusk.

Większość nauczycieli – poza tajnym nauczaniem – wykonywała prace robotników rolnych, leśnych bądź fabrycznych oraz inne doraźne czynności usługowo-fizyczne najemników. Bardzo rzadko byli powoływani przez władze okupacyjne do prac urzędniczych, jak np. Zofia Bóllowa, Maria Filipiak i Irena Królak. Ilustracyjnie podajemy skrócony rejestr nauczycieli zmuszonych do wykonywania różnych prac fizycznych w miejscowościach powiatu pułtuskiego:

1. Władysław Godlewski (1897–1980), nauczyciel szkoły w Przemiarowie i Trzcincu – robotnik rolny w okolicach Przemiarowa;
2. Marian Jasiński (1908–1978), nauczyciel – robotnik rolny w Grochach Starych;
3. Michał Osiecki (1901–1979), nauczyciel i kierownik szkoły w Krzyczkach – robotnik rolny na wsiach gm. Nasielsk;
4. Władysław Kaczmarczyk (1899–1978), nauczyciel pełniący obowiązki kierownika szkoły – robotnik leśny w Gnojnie, przebywał w różnych miejscowościach;
5. Stanisław Złomaniec (1901–1956), wzorowy nauczyciel Szkoły Ćwiczeń przy Seminarium Nauczycielskim – robotnik w cegielni i firmie sprzedaży węgla w Pułtusk;

6. Wacław Wierzbicki (1901–1975), nauczyciel szkoły w Chrzanowie – robotnik leśny we wsi Sisice;
7. Franciszek Nicefor (1902–1855), kierownik szkoły w Skaszewie – prześladowany i ukarany 3-miesięcznym więzieniem;
8. Irena Szmytowska (1904–1982), nauczycielka Publicznej Szkoły Powszechnej nr 2 w Pułtusku – pracowała w Szyszkach,
9. Szczepan Mitkowski (1903–1997), od 1925 r. nauczyciel w kilku szkołach podstawowych: Sokołowie, w Świerczach, Smogorzewie i Kleszewie – ostrzeżony, że został zadenuncjowany do gestapo i zapisany na listę wywożonych do obozu koncentracyjnego (obozu pracy), przeniósł się do Gołymina, gdzie ukrywał się przed okupantem;
10. Stanisław Rutkowski (1914–1988) – po 1939 r. robotnik we wsi Strachocin (w okresie powojennym nauczyciel Państwowego Gimnazjum i Liceum im. K. Potockiej);
11. Elżbieta Kaczmarczyk (1904–1975), nauczycielka w Gnojnie i Publicznej Szkole Powszechnej nr 2 w Pułtusku;
12. Wiktor Karaśkiewicz (1902–1973), nauczyciel w Glinicach – robotnik rolny u rodziców w Pułtusku;
13. Zofia Muraszko (1902–1976), sekretarka w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. K. Potockiej – robotnica na folwarku w Płocochowie;
14. Jan Gręziak (1911–1991), nauczyciel na Polesiu – sezonowy robotnik w Wiązowni;
15. Stefan Wiesiołek, nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Gostkowie – pracował jako murarz;
16. Anna Topczewska, nauczycielka Publicznej Szkoły Powszechnej w Gostkowie – pracowała w gospodarstwie rolnym;
17. Aleksander Roman, nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Sokołowie Włościańskim – pracował w gospodarstwie rolnym;
18. Franciszek Minurski (1906–1991) nauczyciel szkół publicznych na Pomorzu i Pułtusku – pracował fizycznie we wsiach w Garnowie i Ostaszewie.

Stanisława Filipow (1899 – po 1968 r.), znakomita polonistka, absolwentka Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego we Lwowie w 1919 r., nauczycielka w Nowym Tomyślu, po wybuchu wojny 1 września 1939 r. wysiedlona do Ochudna (k. Wyszkowa), pozbawiona możliwości pracy nauczycielskiej, w swoich wspomnieniach okupacyjnych pisała:

Pracowałam u gospodyni z Ochudna, rznąc codziennie sieczkę, wykonując prace w polu, zarabiałam również mieleniem na żarnach. Od 1943 r. zaczęłam pracować jako robotnica leśna przy sadzeniu choiny, a także przy budowie kolejki. Praca była ciężka, ale cokolwiek zarabiałam.⁸

⁸ B. Wójcik, *Nauczyciele powiatu pułtuskiego w latach 1918–1950* (praca magisterska napisana pod kier. prof. J. Miąso, Wyd. Pedagogiczny WSH w Pułtusku), s. 80.